

A szabad vonatkoztatás empirikus vizsgálata (A *van*, *aki*-szerkezet)

1. A vonatkozó mellékmondatok 'szabad' típusához egy versértelmezés kapcsán,¹ azaz – Deme László irányjelölő kifejezésével –² „felülről” jutottunk el. Szintaktikai *érveket* kerestünk annak a vitának az eldöntéséhez, hogy az alábbi versszak *s* kötőszava előzményének melyik szintjét tartja: a főmondatét: *Volt* Ø, *s* [volt] *társas*; [(F/a₁/t₂) *s* (F/a₁/t₂)], vagy pedig a mellékmondatét: *Volt* (*aki*, *s ki*); [F/(a₁/t₂ *s* a₁/t₂)].

- (1) *Volt, aki úgy vélte, kolomp szól
s társas, ki tudta, ily bolondtól
pénzt eztán se lát a család.* (József Attila: *Hazám*)

1.1. Aki a második változatot, vagyis az alanyi tömb értelmezését vélte erősebbnek, az a *vélte-tudta* igepár párhuzamosító szerepére épített. Ez a versmondó nagy szünetet tartott a főhangsúlyos létigei állítmány után, s a két VM-et alanyi tömbként ennek rendelte alá:

Volt || *aki*^ *úgy* ^*vélte*, *kolomp szól* | *s társas*^*ki tudta*, *ily bolondtól pénzt* | *eztán se lát a család*.

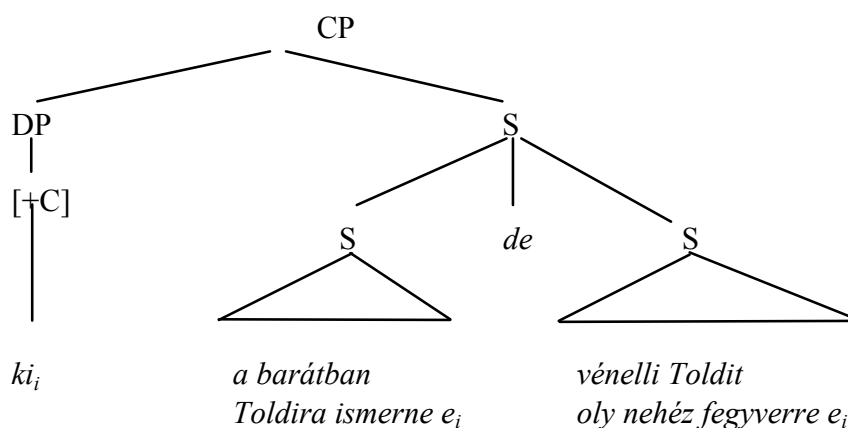
E felfogás mellett – később hamisnak bizonyuló – érvként idézték az alábbi Arany János-mondatot:

- (2) „*Van, ki a barátban Toldira ismerne, / De vénelli Toldit oly nehéz fegyverre.* (Toldi estéje. Harmadik ének)

Igaz ugyan – védték a példát –, hogy a vonatkozó alanyi mellékmondatok viszonyát nem a kapcsolatos *s*, hanem a megszorító *de* jelöli; szintaktikai szempontból azonban a *de* helyén az *s* kötőszó is állhatna:

Van, ki a barátban Toldira ismer(ne), / s (nem) vénelli Toldit oly nehéz fegyverre.

A szerkezet szintaktikai feltétele mindössze az, hogy – miként az alábbi sémán láthatjuk – a vonatkozó névmásnak (valamint a létigével járó rejtett főnévi névmásnak) ugyanaz az alany adjon tartalmat. (Az *e* az alany nyoma. Az ábra É. Kiss Katalin mondatreprezentációit veszi alapul³.)

1.2. Miután azonban az itt ábrázolt CP szerkezetét az (1) példa vonatkozó mondataira visszavetítettük, felismertük az (1) és a (2) szerkezeti különbségét, ami abból adódik, hogy az (1)-ben

¹ *A vers hangzásszerkezete* c. speciális kollégiumon (SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék)

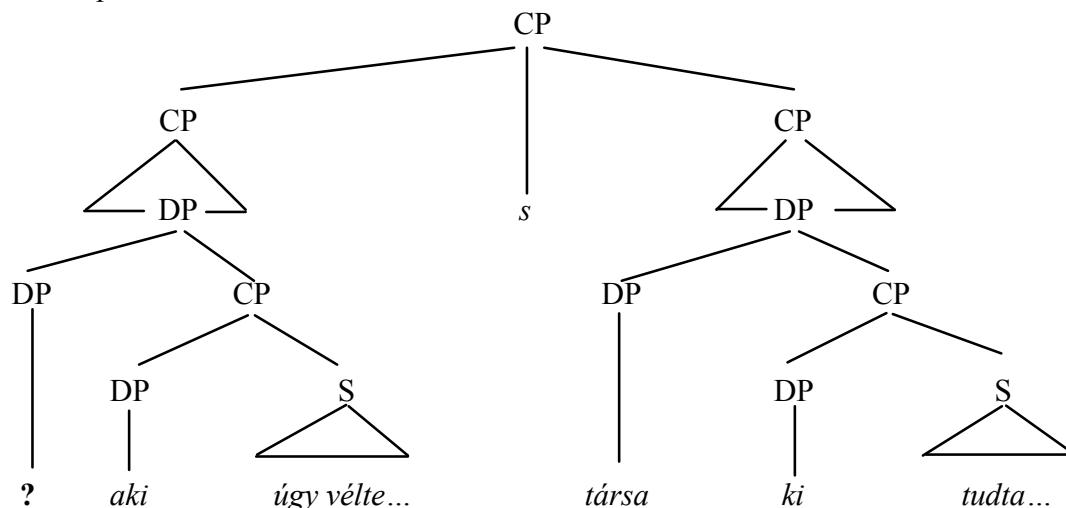
² Deme 1976. 60.

³ É. Kiss 1998. 143–55.

a két vonatkozó mellékmondat alanyai nem azonosak egymással. Vissza kellett tehát térnünk ahhoz a versértelmezéshez, amely szerint az *s* kötőszó a főmondatok szintjén szerepel. Ez az értelmezés a versmondók gondját megoldotta.⁴ Főhangsúly került a *társ*a főnévre is, s ezzel együtt a szünet is áthelyeződött:

Volt, aki úgy vélte, kolomp szól || *s társa* iki tudta,^ ily bolondtól pénzt leztán se lát a család.
[(F/a₁/t₂) s (F/a₁/t₂)]

Fennmaradt azonban a szintaktikai kérdés, amelyet az alábbi ábra jelenít meg. Miként képzeljük el azt a DP-t, amellyel a *társ*a DP-nek az *s* kötőszó jóvoltából azonos szinten, azaz VM-bevezető szerepben kell állnia?

2. Mivel az (1) példa *aki úgy vélte* VM-nek nincs sem lexikális, sem utalószavas feje, mindenki elfogadta, hogy ez az eset – Kenesei István tipológiája szerint – a 'szabad' VM alá tartozik (Kenesei 1992. 556). Így mindenekelőtt arra a kérdésre kerestünk választ, hogy a szabad VM típusának esetleírásai sorában miért nem szerepel a használatban igen gyakori VAN, AKI (*volt, aki...*, *lesz, aki...*, *nincs, aki...*)-féle szerkezet.⁵ Az érdektelenségnek többféle oka lehet, de egy, tudniillik a *van* ige intranszitiv volta bizonyára ezek közt van. Az alanyi vonatkoztatással nem jár együtt olyan grammatikai jegy, mint amelyet például a tárgyi vonatkoztatások vizsgálatában a főmondati *s* a mellékmondati igék tranzitivitása nyújt (Kenesei i. m. 567).

2.1. Más okból, mégpedig a koordinatív beszerkesztettsége miatt is kimarad a VAN, AKI-szerkezet a szabad VM-ek tárgyalásából. Az empirikus vizsgálat során arra a következtetésre jutottunk, hogy a VAN, AKI-féle szerkezet nem önálló szerkezet, hanem egy koordinatív alakulatnak a komponense. Egy olyan *volt, aki*-szerkezet, mint amilyen a (3) példa szabad vonatkoztatású mellékmondata (*Volt, aki a köz jót sértettnek állítá.*), akkor is felidéztené néhány vele azonos szerepű, azaz koordinált kijelentést, ha látszólag önmagában állna.

(3) „Így járt Ariszom is. – Méhének s mézének / Divatjáról **mások** hírt alig vevének. / **Egy része** önéki vesszőt s holmit ada, / De a **több s vadabb rész** ellene támada. / Az **egyik** vádolá, hogy újságba vágyott, / A **másik** avultnak mondá az újságot. / **Némelyik** a messze földre igazítá, / **Volt, aki** a köz jót sértettnek állítá. **Sokan**, hogy önéki kárt csinálhassanak, / A köz jó színével több méhest raktanak.” (Csokonai Vitéz Mihály: *A heszperi méhes története.*)

⁴ A szünet és a hangsúlyozás így egybevág a sorok ritmusával: $\sim\sim/\sim\sim//\sim/\sim\sim$ „Következetesen végig gagliardizált a ritmus, szinte táncolnak olyankor a jambusok.” – írja Szabolcsi Miklós. Vö. Szabolcsi Miklós 1998. 817.

⁵ Az egzisztenciális mondat tárgyalásában Szabolcsi Anna az összetett mondatos beszerkesztéssel nem foglalkozott. Vö. Szabolcsi Anna 1992.

A VAN, AKI-szerkezetnek az is tipikus előfordulási módja, amelyben egy jellegzetes koordinatív alakulat alkotórésze, például okozati-okai viszony utótagja, miként a (4)-ben.

(4) „Szükségem sincsen népedre, **van, aki** kövessen.” (Vörösmarty Mihály: *Zalán futása*. Nyolcadik ének.)

A koordinatív alakulat része maradna a (4)-ben szereplő *van, aki*-szerkezet egy sorrendi cse-re után is (**Van, aki** kövessen, *szükségem sincsen népedre.*), sőt akkor is, ha látszólag egyedül állna (pl. *Nem kell félnem, van, aki* kövessen stb.).

Választó viszony utótagja az (5)-ben a **nem lesz, aki**-szerkezet, amelynek a koordinált előtagjában lexikális fej van.

(5) „**Lesz-e költő, ki** az édes anyanyelven / Rólatok korának csodát énekeljen?... / Vagy **nem lesz, aki** egy könnyet ejtsen rátok...?” (Arany János: *Álom-való.*)

2.2. A VAN, AKI-féle szerkezet iránti érdektelenség oka a főmondati alany topik-, illetőleg fókusz szerepének különbsége is lehet. A VM fejeként szereplő mutató névmási DP az elméleti leírásokban tipikusan fókuszban áll (explicit létét ez a szerep indokolja); a VAN, AKI-szerkezet főmondati alánya viszont – hiszen a fókusz helyzet után következik – tipikusan implicit. A (6) példában a VM fejeként szereplő alanyt főnévi értékű melléknévi mutató névmás fejezi ki.

(6) „Szent a költő lantja, / És nekem nagyon fáj / Látnom, hogy **van** olyan (...) / **Aki** e szentséghez / Nem fél vakmerően / Nyúlni szennyes ujjal...” (Petőfi Sándor: *Vahot Sándorhoz*)

Nem tipikus, de a hangsúly szempontjából tanulságos az az eset, amelyben a létigéről a VM lexikális fejére kerül át a hangsúly.

(7) „...**van agg, aki szerelmet öl, / S van, aki** ifjú még...” (Tóth Árpád: *Versfordítások. A readingi fegyház balladája*)

A (7)-ben az *S* kötőszó jelzi, hogy a hangsúlyáthelyezés a szerkezet koordinatív beszerkesztettségével jár együtt, de így állna a helyzet a koordinatív kötőszó nélkül, sőt a második tömb explikálása nélkül is. Egy olyan megnyilatkozás, mint a „*Van agg, aki szerelmet öl.*”, megkívánja a koordinatív kiegészítést. Ez azonban nem szintaktikai, hanem pragmatikai kérdés.

2.3. Nem érdektelenségből, sokkal inkább illetéktelenségből hagyhatja ki a VAN, AKI-szerkezetet az elméleti vizsgálat. A fókuszban álló létige implicit vagy explicit alanya ugyanis VM-féle tartalomadást ír elő, ahol is a fej szerepű DP-k közt a kvantorok, azaz az általános és a határozatlan névmások is előfordulhatnak. Ezeket Hadrovics László – a tagmondatok szorosságának vizsgálatakor – szintén ide sorolta: (*volt, van, lesz, nincs*) **senki, aki; bárki, aki; valaki, aki** stb. (Hadrovics 1969. 299).

2.3.1. Az egyetlen névmással megnevezett fej szerepű DP-k közül leggyakoribb az explicit és az implicit *senki*. NINCS (*nem volt, nem lesz*) **senki**.

(8a) „Egész világ hódolt, leányka, / *S te* mindenkit kigúnyolál, / Azt hitted, ez adó megillet, / *S nincs senki, aki* ellenáll.” (Madách Imre: *Veszélyes játék.*)

b) „Nem jó. Hiába vársz reája / nappal, homályos éjjelen, / **nincs, aki** lelked visszaadja, / borús vagy és élettelen.” (Kosztolányi Dezső: *A tükör.*)

c) „Mert ezer éve tartanak a sziklák / Ott néma, komor prédikációt; / De **nem volt, aki** megértse lelkük, / *S* kimondja helyettük a néma szót.” (Reményik Sándor: *Kísérő levél borbereki verseimhez.*)

d) „...**Rajtam** azonban a / Hantok tövissel telve vadúlnak el, / És **nem lesz, aki** szánakodván / Rózsafüzért tegyen a tövisre.” (Vörösmarty Mihály: *A hitlen.*)

2.3.2. A határozatlan névmás is lehet explicit, miként a (9) példában, ahol – előzmény híján – a VM adja meg a fej szerepű *valaki* tartalmát.

(9) „**Van Valaki, kit** nőstény szült, hím sose nemzett / *Nem anyaméhből származik, itt születik most / Makogó két vastag cserepes ajkam / Kínjában széttárt nyílása közül...*” (Karinthy Frigyes: *Az ige így született.*)

A VM fejeként akkor is a *valaki* névmás kínálkozik, amikor – az előzmény ismerete folytán – rejtve marad. A (10) példában a szoba minden *tárgya* az, akit a VAN, AKI-szerkezetben a rejtett *valaki* képvisel.

(10) „*Van a tárgyakkal könnyűk. / Érzem olykor, hogy sírnak / a szobámban nesztelen.; / Tán azt hiszik, nem látja most szem őket: / ki járna sötétben eleven? / De én, szobáknak baglya, nézem őket, / örülve, hogy van, aki sír velem.*” (Babits Mihály: *Sunt lacrimae rerum.*)

Az alábbi Petőfi-versben nincs ugyan megnevezve az implicit *valaki* előzménye (ti. Szendrey Júlia), de aligha lehetne az *akárki*-féle általános névmást gondolni a fej szerepkörébe.

(11) „*Ha rabbá tesznek, lesz, aki / Homályos börtönömbé jó el...*” (Petőfi Sándor: *Véres napokról álmodom...*)

A (12) példa fej szerepű rejtett névmása a *valaki* mellett a *bárki* is lehet.

(12) „...*Felkiált a hírnök: „Ha van, aki meri / Állítani, hogy az ősz bajnokot ismeri, / Álljon elő bátran”...*” (Arany János: *Toldi estéje*. Harmadik ének.)

2.4. A kvantor szerepű névmások implicit használatának vázlatos áttekintése után felmerül a kérdés: lehet-e vajon hasonló használata az *az* főnévi mutató névmásnak a VAN, AKI-szerkezetben? Explicit használatára ugyanis (VAN *az*, aki) nem találtunk példát. Az alábbiakon talán érdemes elgondolkozni.

(13) „*Meglehet, kis fiam! hogy e szerény lapot, / Midőn érett ésszel általolvashatod: / Nem lesz, aki írta, / Hanem szép csendesesen, mint a többi halott, / Ott fekszik a sírba.*” (Tompa Mihály: *Fiam születésekor.*)

Kezdjük kizárással a válaszkeresést! A példában a *Nem lesz*-hez nem érthetjük oda – az egyébként a tagadáshoz tipikusan járuló – *senki* névmást (s részben azonos okból a *valaki*-t s az *olyan*-t sem), hiszen a VM alanya az apa, vagyis egy meghatározott személy. Pragmatikai, azaz közös tudati okból nem indokolt odaérteni egy rekonstruált főnévhez kijelölő jelzőként sem (*az a lény, az az ember*), hiszen ezek a főnevek semmiféle újjal nem járulnának hozzá az *aki írta* referenciájához. Ha a *Nem lesz* után – hogy legyen feje a VM-nek – mindenképpen ki akarnánk tenni egy utalószót, akkor egyedül az *az* lehet: *Nem lesz/Nem él az, aki írta*. Kérdés azonban, hogy nemcsak a kitett, hanem már a beleértett utalószóval is nem tüntetnénk-e el egy valóságos szerkezetet. A szabad VM-ek típusán belül a VM-bevezető, fej szerepében a ’zéró (fonetikailag üres) alany’ esetét nem kellene külön kategóriaként kezelni?

4. Dolgozatomban a szabad vonatkozó mellékmondatoknak olyan vizsgálatáról számoltam be, amely egy veroszak értelmezéséből indul ki, vagyis a szabad VM típust felülről, kommunikációs beágyazottságában tárgyalja. A koordinatív beépítettség igazolta a VM-eknek az x-vonás elméletre épülő általános jellemzését. Eszerint a vonatkozó mellékmondatot egy külső összetevő teszi zárttá, s ez a külső összetevő akkor is jelen van, ha nincs tartalmas vagy névmási DP-vel explikálva.

A szabad VM-ek funkcionális irányú vizsgálata az x-vonás elméletnél tágabb körű rekonstruálását engedi meg a VM-et zárttá tevő, implicit fejnek. Felülről közelítve egyértelmű, hogy nemcsak mutató névmásokat, hanem kvantor szerepű névmásokat is bőven találunk. Ugyanakkor a VAN, AKI-szerkezetet a szabad VM olyan megjelenési formájának találtuk, amelyekben a VM fejének ’rejtett’ csoportján belül két esetet érdemes megkülönböztetni. Az egyik esetben a fej ellipszis következtében válik rejtetté, a másikban az implicit alany tölti be a fej szerepét. Ez utóbbi esetben a „fonetikailag üres névmás” helyett fonetikailag üres (zéró) alanyt lenne indokolt mondani.

HIVATKOZÁSOK

- Deme László: *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.
- É. Kiss Katalin: Mondattan. In: É. Kiss–Kiefer–Siptár: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- Kenesei István: Az alárendelt mondatok szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Szerk. Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Szabolcsi Anna: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár*. József Attila élete és pályája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

B. Fejes Katalin

SUMMARY

B. Fejes, Katalin

An inductive analysis of free reference

A syntactic construction may require a special context without which it never occurs. Such a construction is the *van, aki* ('there are/exist those/people who') type subordination in Hungarian that is only attested in enumeration, i.e., as a member of a larger coordinated structure. The author discusses the *van, aki* construction as a case of free reference, presented in an inductive analysis based on examples.